

*О.Симончук,
кандидат соціологічних наук*

СТАТУСНІ САМООЦІНКИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У ПОРІВНЯЛЬНОМУ ТА ЧАСОВОМУ КОНТЕКСТАХ

Дослідження соціально-стратифікаційної тематики залишаються популярними у вітчизняній соціології. Традиційною темою моніторингу Інституту соціології НАН України є вивчення соціальної структури суспільства через призму суб'єктивного підходу, іншими словами – дослідження особливостей сприйняття українцями свого місця в соціумі, тобто на певному поверсі багатства, влади, престижу. Соціологам цікаво відстежувати динаміку соціально-статусних самооцінок населення саме тому, що останні корелюють з показниками соціального самопочуття, а також опосередковано відображають позитивні або негативні тренди економічних і соціальних змін.

Наше дослідження спрямовувалося, з одного боку, метою порівняння соціальних самооцінок українців як з росіянами, близькими нам за способом життя, менталітетом, реаліями історичного й економічного розвитку, так і з громадянами економічно розвинених західних суспільств, чиї характеристики вважаються нормативними для пострадянських країн. З іншого боку, ми ставили за мету порівняльний аналіз соціальних самооцінок українців у 4-річній динаміці. Якщо в стабільних суспільствах самооцінки людей зазвичай не зазнають різких коливань, то під час трансформації суспільства, кардинальних економічних і політичних реформ профіль соціальної стратифікації може змінюватися досить швидко в тому або іншому напрямку, а тому очевидно, що такі дослідження є сенс повторювати з періодичністю в кілька років. І, нарешті, нас цікавили критерії, що зумовлюють особливості соціальної ідентифікації.

Порівнювати соціально-верстову конфігурацію українського суспільства з аналогами російськими і західними, як засвідчив досвід, можна на засадах різних методичних прийомів. В опитуванні “Омнібус”, проведеному Інститутом соціології НАН України на загальнонаціональній репрезентативній вибірці в листопаді 2002 (1200 осіб) і в травні 2006 р. (1800 осіб), респондентам поставлено низку запитань, які стосувалися соціальної самоідентифікації українців із використанням різних шкал.

Один з методичних прийомів – тест інтегральної самооцінки соціального статусу за десятибальною шкалою [1]. Респондентові пропонувалося визначити своє місце на 10-ступінчатих “сходах” соціальних статусів, де 10 – найнижчий соціальний стан, а 1 – найвищий. Для аналізу тесту прийнято групування статусних позицій, відпрацьоване у низці міжнародних досліджень, згідно з яким три верхні позиції (з 1 по 3) відповідають “верхньому середньому класу”, 4–6 – власне “середньому”, 7–8 – “нижньому середньому”, а дві нижні статусні позиції (9 і 10) – “нижчому класу”.

Для побудови типової моделі соціальної структури західних країн використано дані крос-національного дослідження International Social Survey Programme “Social Inequality III” [2], що проводилося в 1999 р. в 27 країнах світу*. Згідно з описаним вище групуванням 10-бальної шкали верхній середній клас становив 8,1% населення, середній – 62,4%, нижній середній – 20,7%, нижчий – 5,9% (див. підсумкові цифри *табл. 1*). Ці дані, подані на *рисунку 1* у вигляді дзеркально відображених графіків, демонструють “середньоарифметичний профіль” соціальної структури розвинених західних країн. Як бачимо,

* Серія досліджень “Social Inequality” (ISSP) здійснювалася у 1987, 1992 та 1999 р., тому новіші порівняльні дані з відповідної проблематики відсутні. До аналізу нами залучено дані 12 економічно розвинених західних країн, а саме: США, Канада, Велика Британія, Північна Ірландія, Західна Німеччина, Австрія, Франція, Іспанія, Португалія, Норвегія, Швеція та Японія.

“верхи” і “низи” суспільства нечисленні, а найбільш поширені “середні статусні позиції” легко впізнаються на рисунку по широких “крилах”, що надають моделі соціальної структури західних суспільств ромбовидної форми. Починаючи з П.Сорокіна, який започаткував традицію вивчення висоти і профілю соціальної стратифікації в суспільствах різного типу [3], і завершуючи сучасними російськими дослідниками соціально-структурного напрямку [1; 4], ця форма профілю соціальної стратифікації визнається типовою і нормативною для економічно просунутих соціумів, відображаючи більш-менш рівномірний розподіл у них матеріальних багатств, владних повноважень і престижу.

Таблиця 1
Самоідентифікація респондентів з різними ступенями
“сходів” соціальних статусів (%)

Статусні позиції	Дані досліджень				
	Україна		Росія		12 західних країн
	2002	2006	2001	2006	1999
Верхній середній клас					
1-а позиція	0,4	0,1	0,0	1,0	0,6
2-а позиція	0,7	0,1	0,0	2,0	1,1
3-а позиція	2,0	1,5	2,0	3,0	6,4
Разом:	3,1	1,7	2,0	6,0	8,1
Середній клас					
4-а позиція	3,3	3,6	3,0	6,0	14,1
5-а позиція	5,0	9,1	18,0	20,0	32,2
6-а позиція	19,0	24,6	12,0	13,0	16,1
Разом:	27,2	37,3	33,0	39,0	62,4
Нижній середній клас					
7-а позиція	20,9	24,8	16,0	17,0	12,5
8-а позиція	22,7	22,1	16,0	16,0	8,2
Разом:	43,6	46,9	32,0	33,0	20,7
Нижчий клас					
9-а позиція	15,7	9,1	12,0	12,0	3,5
10-а позиція	10,4	5,2	20,0	10,0	2,4
Разом:	26,1	14,3	32,0	22,0	5,9

Для побудови відповідної моделі соціальної структури України використано дані дослідження “Омнібус” 2002 і 2006 р. Підсумкові значення шкали для України в 2002 р. були такі: верхній середній клас становив 3,1% населення, середній – 27,2%, нижній середній – 43,6%, нижчий – 26,1% (див. підсумкові цифри *табл. 1*). Отже, майже 70% українців бачили себе в двох нижніх класах суспільства. Подана графічно, ця обтяжливість нижньої частини фігури робила соціальну структуру України початку ХХІ ст. схожою на піраміду. Ця фігура, як відомо, є класичним прикладом профілю соціальної стратифікації, характерного для бідних країн, а також суспільств, що зазнають кардинальних трансформацій (*рис. 2*). Вона демонструє ситуацію, коли з підйомом соціальними “сходами” різко скорочується частка соціальних позицій, розміщених на кожному подальшому поверсі. Причому чим нижчий рівень розвитку суспільства, тим профіль гостріший [*4, с. 234*].

Чотири роки по тому в соціальних самооцінках українців спостерігаються значні позитивні зрушення (див. підсумкові цифри *табл. 1*). Попри те, що місцем найбільшої концентрації статусних самооцінок українців і в 2006 р. залишається нижній середній клас (46,9%), значно – майже удвічі (з 26,1% до 14,3%) – зменшилася частка нижчого класу і водночас майже в півтора раза зросла частка середнього класу (з 27,2% до 37,3%). Відповідно графічне віддзеркалення профілю соціальних самооцінок у 2006 р. також значно трансформувалося: тепер він вже є чимось середнім між пірамідою і ромбом (*рис. 3*). І нехай середні прошарки населення ще не такі численні й виразні, як у нормативній (нормальній для розвинених соціумів) моделі, проте для України важливий власне тренд – зменшення частки тих, хто зараховує себе до нижніх верств, і поступове зростання середніх верств, що наочно відбивається в динаміці профілю соціальної стратифікації від пірамідальної до ромбовидної форми.

Модель соціальної структури Росії побудована на основі даних моніторингового дослідження Левада-Центру [*6, с. 82*]. Вона також розглянута в часовій динаміці: для порівняння

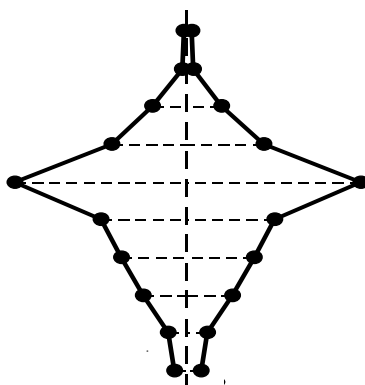

Рис. 1. Типова соціальна структура розвинених західних країн

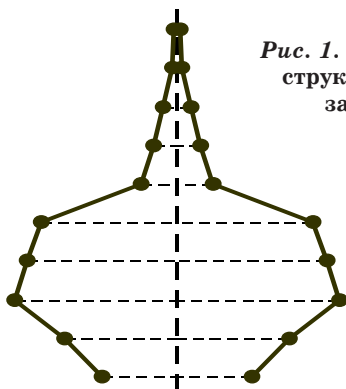

Рис. 2. Соціальна структура України, 2002 р.

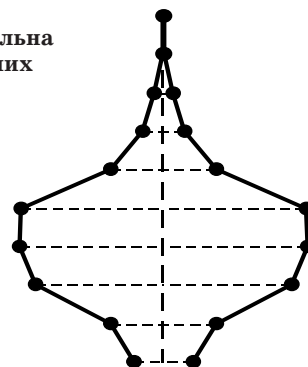

Рис. 3. Соціальна структура України, 2006 р.

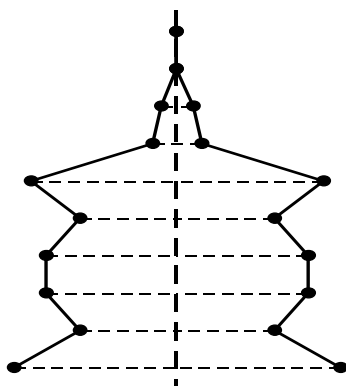

Рис. 4. Соціальна структура Росії, 2001 р.

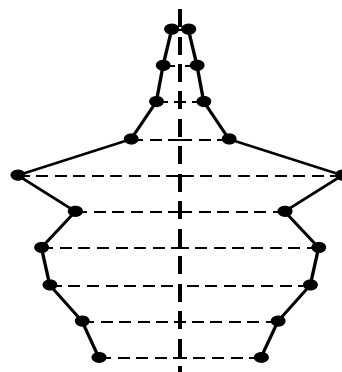

Рис. 5. Соціальна структура Росії, 2006 р.

ми взяли дані статусних самооцінок росіян 2001 і 2006 р.* В 2001 р. верхній середній клас об'єднував 2% російського населення, середній – 33%, нижній середній – 32%, нижчий – 32% (див. підсумкові цифри *табл. 1*). За графічної візуалізації цих даних утворюється фігура, своїми зламами схожа на яруси ялинки (*рис. 4*). Як бачимо, ця фігура контрастує як із західним, так і з українським зображенням соціальної структури: нижня її основа значно ширша, ніж в українському профілі, проте середні позиції більш наповнені.

У 2006 р. (цей тренд у Росії сформувався ще 2002 р.) ситуація статусної самоідентифікації суттєво змінилася на краще. При збереженні на тому самому рівні частки нижнього середнього класу значно, в півтора раза, зменшилася частка нижчого класу (з 32% до 22%), а ось частки середнього і верхнього середнього класів значно зросли. Графічне зображення соціальної ієрархії цього року (*рис. 5*) якраз і фіксує зміну насамперед у соціальних “низах” і “верхах” російського суспільства, тим часом у середній його частині особливих змін не спостерігається.

Отже, соціальний устрій українського суспільства у відчуттях його громадян у 2002 р. являв собою протистояння нечисленної “верхівки” і переважної маси населення, 70% якого сконцентровано в двох нижніх верствах, тоді як суб'єктивний середній клас становив трохи більше чверті населення. Дані 2006 р. переконливо свідчать, що в період реформ зміни відбуваються досить швидко. Найважливіша істотна позитивна динаміка, проте порівнювання суб'єктивних моделей соціальної стратифікації українського і західних суспільств наочно демонструє все ще принципову різницю між ними. Значні відмінності стало фіксується

* Маючи повний динамічний ряд даних стосовно статусних самооцінок росіян з 1995 по 2006 р., проте для порівняння з 2006 р. ми віддали перевагу даним 2001 р. Це зумовлено тим, що саме на межі 2001 і 2002 р. стався позитивний злам у статусних самооцінках росіян, який у наступний період визначав принципово схожі дані. В Україні ж вибір для порівняння даних 2002 і 2006 р. зумовлений наявністю лише цих двох вимірів.

і в конфігурації суб'єктивного соціально-статусного простору пострадянських країн: українці вигідно відрізняються від росіян меншою часткою населення, що ідентифікує себе з нижчим класом, проте поступаються росіянам стосовно тих, хто відносить себе до середнього і верхнього середнього класів – 39% проти 45%.

Зіставлення соціальних самооцінок українців та населення інших країн можливе і на підставі інших шкал. Так, у міжнародних проектах використовувалася шкала, що містила чотири категорії: “вищий клас”, “середній”, “робітничий”, “нижчий” [2; 5]. Дані *таблиці 2* підтверджують вже зроблені нами висновки. З одного боку, зіставлення соціальних самооцінок українців у 4-річній динаміці свідчить про позитивні зрушення у суб'єктивній моделі соціальної ієрархії, причому згідно з описаним вище трендом: у період з 2002 по 2006 р. значно скоротилася частка нижчого класу (з 24,0% до 16,8%) і відповідно зросла частка середнього класу (з 28,3% до 35,8%). З іншого боку, незважаючи на позитивну динаміку, зберігаються принципові відмінності у суб'єктивних моделях соціальної структури України та західних країн: частка населення, що відносить себе до “соціальних низів”, в Україні залишається все ще досить значною – 16,8% проти 0,9–4,6% на Заході, а частка тих, хто ідентифікує себе із середнім класом, навпаки, є малою порівняно з економічно благополучними країнами – 35,8% проти 45,1–66,9%.

Зіставлення соціальних самооцінок українців і росіян можливе і за відповідями на запитання моніторингу Левада-

Таблиця 2
Відповіді населення різних країн на запитання: “До якого класу в суспільстві Ви швидше віднесли б себе?” (%)

Класи	Україна		Західна Німеччина	Швеція	США
	2002	2006	1999	1999	1999
До вищого	0,7	0,4	0,5	0,3	3,6
До середнього	28,3	35,8	66,9	63,0	45,1
До робітничого	47,0	47,0	32,1	35,0	46,7
До нижчого	24,0	16,8	0,9	1,7	4,6

Розділ 1

Центру: “До якого класу в суспільстві Ви швидше віднесли б себе?” [6, с. 77]. Для відповіді було запропоновано шкалу з п’ятьма позиціями (табл. 3). У 2006 р. в крайніх значеннях шкали (вищій і нижчій класи) соціальні самооцінки українців і росіян досить близькі: з вищим класом ідентифікують себе 0,3% українців і 1,0% росіян, а з нижчим – відповідно 15,3% і 14,0%. Отже, значна частина населення двох країн бачить себе в середині соціальної ієрархії – до трьох середніх позицій віднесли себе 75,4% українців і 76,0% росіян. Проте всередині цієї “середини” приховані істотні відмінності: до середньої частини середнього класу зарахували себе 38,5% українців і 50,0% росіян, а от українців більше в нижній частині середнього класу – відповідно 32,1% і 23,0%. Отже, соціальне самопочуття росіян порівняно з українцями благополучніше.

Таблиця 3

**Самоідентифікація українців і росіян
із 5-ма соціальними категоріями (%)**

Класи	Україна, травень 2006 р.	Росія, березень 2006 р.
До вищого класу	0,3	1,0
До верхньої частини середнього класу	4,8	3,0
До середньої частини середнього класу	38,5	50,0
До нижньої частини середнього класу	32,1	23,0
До нижчого класу	15,3	14,0
Важко відповісти	9,0	8,0

Завжди викликає інтерес вкрай важливе питання про адекватність і сумісність шкал, застосовуваних для вивчення певного феномена. Зіставлення даних стосовно соціальної самоідентифікації, отриманих нами з допомогою трьох описаних вище шкал, свідчить про схожість їх. Так, дані розподілу соціальних самооцінок за чотирма згрупованими класами 10-бальної статусної ієрархії і за шкалою чотирьох класів досить близькі (табл. 4). Крім того, вони відтворюються у часовій динаміці. Отже, масштаби суб’єктивних класів в Україні, визначені різними методичними прийомами, приблизно збігаються.

Таблиця 4
Порівняння даних самоідентифікації за 10-бальною шкалою
соціальних статусів і за соціально-класовими категоріями (%)

<i>Розподіл даних самоідентифікації за 4-ма категоріями</i>	2002	2006	<i>Розподіл даних за групованою 10-бальною шкалою</i>	2002	2006
Вищий клас	0,7	0,4	Верхній середній клас	3,1	1,1
Середній клас	28,3	35,8	Середній клас	27,2	37,3
Робітничий клас	47,0	47,0	Нижній середній клас	43,6	46,9
Нижчий клас	24,0	16,8	Нижчий клас	26,1	14,3

При вивченні уявлень населення про соціальну структуру сучасного українського суспільства становить інтерес й аналіз суб'єктивних засад соціальної ідентифікації. Респондентам ставили запитання про критерії, що найбільшою мірою визначають належність людини до того або іншого соціального класу (табл. 5). Цілком очікуваним є той факт, що провідним критерієм соціально-класової ідентифікації для двох третин респондентів є насамперед дохід і матеріальний добробут сім'ї. Половина опитаних звертають увагу на рівень освіти людини, ще 45,4% враховують соціальне походження її. Для третини респондентів високо значущими при зараховуванні до певного класу є критерії, що стосуються трудового статусу: професія, посада, рівень кваліфікації. Велику вагу мають і культурні чинники – 22,0% респондентів звертають увагу передусім на стиль життя, споживання, проведення дозвілля, а 25,3% – на манери, поведінку, стиль мови. Досить низький рейтинг мають такі критерії, як престиж (10,8%), заняття підприємницькою діяльністю (7,7%), а також характеристики підприємства, де людина працює (6,3%). Судячи з того, що позицію “інше” обрали лише 0,7% респондентів, доходимо висновку, що набір запропонованих для відповіді альтернатив був цілком достатній.

Зауважимо, що критерії соціальної ідентифікації серед респондентів, що віднесли себе до різних соціальних класів, з одного боку, схожі, оскільки домінантою для них є дохід,

Таблиця 5

**Критерії, які найбільшою мірою визначають,
на думку представників різних класів, належність
людини до того або іншого соціального класу
(зазначалися всі варіанти відповідей, %)**

<i>Критерій</i>	<i>Середній клас</i>	<i>Робітничий клас</i>	<i>Нижчий клас</i>	<i>У цілому за вибіркою</i>
Дохід, матеріальний стан сім'ї	61,6	66,3	64,7	63,8
Рівень освіти	57,2	46,1	43,2	49,5
Сім'я, з якої походить людина	46,5	47,5	41,4	45,4
Професія, заняття	34,5	31,0	24,1	31,1
Посада на роботі	33,7	36,8	29,5	33,9
Манери, поведінка, стиль мови	30,5	23,2	20,1	25,3
Стиль життя, споживання, проведення вільного часу	25,0	21,9	15,1	22,0
Рівень кваліфікації	29,4	19,9	15,8	22,6
Престиж	13,9	8,9	8,3	10,8
Заняття підприємницькою діяльністю	8,8	8,5	4,3	7,7
Характеристики підприємства або організації, де людина працює	5,6	7,4	5,4	6,3
Інше	0,7	0,3	1,1	0,7
Важко сказати	4,4	6,5	9,0	6,4

рівень здобутої освіти і соціальне походження, а з іншого – суттєво відрізняються. Так, представники середнього класу надають більшого значення рівню освіти, професії, рівню кваліфікації і культурним чинникам, аніж представники робітничого і нижчого класів. Останні ж у соціальних оцінках орієнтовані переважно на дохід, а освітні, професійні і культурні чинники поцінують набагато нижче за представників інших класів.

Дослідивши у часовій динаміці і в порівняльній перспективі соціальні самооцінки населення України та інших країн, доходимо таких висновків. По-перше, незважаючи на те, що “базовим класом” українського суспільства все ще залишається нижній середній клас, впродовж чотирьох років спостерігається важлива позитивна динаміка, а саме: частка суб'єктивного середнього класу зростає, частка ж нижчого класу, навпаки, знижується. Свідчить це, ймовірно, як про поступову стабілізацію економічної си-

стеми, так і про продуктивну суб'єктивну адаптацію населення до нових соціально-економічних умов. І хоча графічне зображення профілю соціальної стратифікації України наочно демонструє тренд наближення до західної ромбовидної моделі, проте "архітектура соціальної будови" (П.Сорокін) в Україні й досі значно відрізняється від її західного аналогу, насамперед через наявність надто великої частки соціальних "низів" і недостатності верств середніх. Суб'єктивні ж картини соціальної структури України і Росії також відрізняються (соціальні самооцінки росіян вищі), хоча і меншою мірою порівняно із західними країнами. По-друге, для представників різних соціальних класів провідними критеріями ідентифікації соціального статусу є дохід, рівень освіти і соціальне походження, значущими виступають також різні аспекти трудового статусу і культурні чинники. По-третє, зіставляючи різні методичні способи визначення суб'єктивного соціально-стратифікаційного простору України, можна констатувати близькість отримуваних з їхньою допомогою даних, що свідчить про адекватність застосування описаних шкал.

Література

1. Горшков М.И. Некоторые методологические аспекты анализа среднего класса в России // Социологические исследования. – 2000. – № 3. – С. 4–13; Тихонова Н.Е. Социальная структура российского общества: итоги восьми лет реформ // Общественные науки и современность. – 2000. – № 3. – С. 5–15.
2. Social Inequality III (ISSP 1999), ZA Study 3430.
3. Сорокин П.А. Социальная стратификация и мобильность // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
4. Анурин В.Ф. От Москвы до самых до окраин (социальное неравенство: региональный разрез) // Социология. – 2005. – № 3–4. – С. 232–251.
5. Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 1999. – № 2 (40). – С. 26.
6. Информация: результаты опросов // Вестник общественного мнения. – 2006. – № 2 (82).